

In memoriam Litván György (1929–2006)

Tíz éve, hogy meghalt Litván György Széchenyi-díjas történész, az 1956-os Intézet egyik megalapítója és haláláig igazgatója. Mint 1929-ben született és budapesti zsidó értelmiségi családban nevelkedett szellemi ember, annak a nemzedéknek volt a tagja, amelyik a háború végével és annak következményeivel szoros összefüggésben lépett az aktív politikai cselekvés útjára. Apai örökségként pedig a szabadgondolkodó magyar baloldalnak ahhoz a „felekezetéhez” tartozott (TGM szavait kölcsönzöm ki itt), „amelynek Ady Endre volt a prófétája”. E nemzedéki útnak többféle ösvénye volt. Az ő esetében három dátum adja kezünkbe a szerkezeti kulcsát: 1944–45, 1953–56 és 1989–90.

Az első dátum (amint ezt már Litván 2006. novemberi temetésén elmondottam) a kitaszítottságé, az elemi fenyegetettségé és a távoli idegen erők által hozott felszabadulásé. Arra a nemzetileg jól integrált, de onnan fokozatosan kitessékelt zsidó polgárságra, amelyből származott, az 1944-ben kulmináló, magyar hatósági segédlettel folyó népiirtás traumája szűkséggéppen rányomta bélyegét. Az ezt követő hatvan évnek alig volt olyan fordulata, amely így vagy úgy ne idézte volna föl benne e soha el nem felejthető rémséges év tanulságait. A megszabadulást hozó politikai erővel kialakuló, előbb természetesen rokonszenvező, de a továbbiakban mindinkább termé-

szetellenessé váló viszonyra csakis ennek a traumának a fényében találunk magyarázatot. Az 1945 után berendezkedő kommunista rendszer elfogadása és szolgálata mögött azonban az egykori áldozatok túlélőinek az a sok mindent felülíró eltökéltsége állt, hogy *még egyszer nem engedi vágóhídra hurcoltatni magát. Sőt, a nemzetből kitaszítatni sem!* A 21. század eleje óta, a magyar szélsőjobb szemérmetlen újjáéledése láttán, Litván Györgyre emlékezve szinte természetes ezt kimondani, hiszen az ő politikai krédójában ez az eltökéltség talán még nyomatékosabban volt jelen, mint számos nemzedéktársánál.

A második dátum (1953–1956) egy második felszabadulásé. Sztálin halála és a leninista államrend ezzel kezdődő krízise kellett ahhoz, hogy Litván visszataláljon ahhoz a szellemi örökséghez, amelyet a századelő hagyott rá, s amelynek a Rákosi–Révai-féle forradalmiság csupán a kiforgatása volt. A háború utáni nemzedék, amelybe nemcsak a volt üldözöttek tartoztak bele, hanem a '45-ös fordulat népi támogatói és haszonélvezői is – tehát a Petőfi-kör nemzedéke – az 1953 utáni években értette meg, hogy a hangzatos utópiáknál előbbre való a szabadság, az igazsághoz való ragaszkodás és a demokratikus alapokon nyugvó jogrend. Ez tette lehetővé egyéni szinten a kommunista párttal való szakítást, nemzedéki szinten pedig az önkényuralom elleni lázadást, azaz 1956-ot.

1956 katartikus élménye Litván (számomra: Gyuri) egész további életére irányadó maradt. A forradalom eszméi melletti kitartása juttatta őt börtönbe, ahol azonban a Bibó István, Mérei Ferenc és más kiválóságok társaságában töltött váci évek számára fontos „iskolaévek” is voltak. Alkalmasint ekkortájt alakult ki benne az a meggyőződés, hogy az ’56-os forradalom lehetett volna a magyar társadalom életében az a fordulat, ami 1945 – minden reménykedés dacára – nem volt, vagyis egy olyan „alapkőlerakás”, amellyel Magyarország modern nemzetté alakul, s belép az európai demokráciák családjába. Ez 56-nak kétségkívül egy egészen más értelmezése, mint amiről ma a hivatalos köztéri beszédek szólnak, s ha talán nem is az egyetlen lehetséges felfogása, de bizonyára ezek közül az egyik legfontosabb. Gyuri barátom esetében még az is megemlítendő, hogy – szaktörténészi minőségében – ettől kezdve választott magának olyan témákat, amelyek révén a modern magyar demokratikus gondolkodás tradícióit Szabó Ervintől Károlyi Mihályon át Jászi Oszkárig beemelhette, ha nem is a közbeszédbe, de legalább a tudományos eszmecsere világába. Ennek során fogalmazódott meg benne az a nagy kérdés, hogy magyar földön, pontosabban az újkori Magyarországon *mikor és miért is kerültek egymással szembe a haladó törekvések a nemzeti gondolattal* (és megfordítva). Az ezen való tépelődés élete végéig elkísérte.

A harmadik dátummal (1989) személyesebb dolgokhoz is elérkezünk, hiszen több mint másfél évtized távlatából nézve világos, hogy ez volt Gyuri élete és munkássága *kiteljesedésének* időszaka. A kom-

munista rendszer összeomlásával és a normális, azaz jelző nélküli demokrácia bevezetésével vált végre lehetségessé, hogy Litván György – életében először – hatósági és önkorlátozások nélkül dolgozzon az őt izgató témákon. 1956 valódi történetén, Bibó István szellemi hagyatékán, az 1919 évi béke rendezés diplomáciai okmányain, főképp pedig ama századelő történetén, amelyre a modern magyar társadalom alakulásának úgyszólván valamennyi gyötrő problémája visszanyúlik. Rövid megemlékezésben e témákat illetően csupán két címszóra (két területre) fogok utalni: az 1989-ben megalapított 1956-os Intézetre és Jászi Oszkára.

Kezdem az utóbbival. 2003-ban közzétett Jászi életrajzára Litván negyven évig készült. Lesznai Annát leszámítva talán senki sem tudott annyit Jászi Oszkárrol, a magyar polgári-értelmiségi radikalizmus e tragikus hőséről, mint a nála fél évszázaddal később született Litván György. És szerintem nem is fog tudni, hiszen Gyuri olyannyira ismerte hőse életének minden apró mozzanatát, hogy már-már vele élt, és fejében őrizte mindazt, amit a történelmi problémákról, politikai vagy magánügyekről és személyekről Jászi valamikor mondott vagy írt. Még a helyszíneket is pontosan ismerte és olykor felidézte („itt beszélt meg Jászi Károlyival...”). Ezért is gondolom, hogy Litvánnak ez a *magnum opusa* a hozzá vezető előtanulmányokkal és forrásközlésekkel együtt a jövő Jászi-kutatások *megkerülhetetlen alapműve* marad.

A budapesti 1956-os Intézet 1989-ben, a rendszerváltozás hajnalán jött létre, magánkezdeményezésből (mások mellett e sorok

rojának részvételével). Ezt a tudományos műhelyt Gyuri többekkel (Hegedűs B. Andrással, Rainer Jánossal és másokkal) együtt hozta létre, de nem a meglévő állami-akadémiai keretekben, hanem egy külföldről és belföldről toborzott rangos szellemi kör égisze alatt, amelynek legtöbb tagja – fájdalom – már nincs az élők sorában. Tíz évvel Gyuri halála után erősebb a meggyőződésem mint valaha, hogy nélküle nem állt volna össze ez az intézmény, és nem vált volna azzá a világszerte megbecsült műhellyé, amellyé vált. 1994-től 2010-ig az '56-os Intézet „közalapítványként” működött, amely státusz azonban a második Orbán-kormány idején megszűnt. Az első húsz évben az intézet az egymást követő kormányok folyamatos támogatását élvezte (ha nem is egyforma mértékben). A jelenleg regnáló hatalom többször is megpróbálta eltüntetni, mindmáig azonban sikertelenül. Meglátjuk, hogy ebből a szempontból mit hoz a jövő...

Még egy mondat 1956-ról, mintegy lábjegyzetül a körülöttünk zajló történésekhez. A forradalom abban az értelemben, amiről fentebb szoltam, Gyuri számára szentség volt, amit az is példáz, hogy fél életén át (1957-től 1989-ig) harcolt annak „ellenforradalommal” való átminősítése ellen. Ezért aztán a közelmúlt fejleményei közül szinte semmi sem háborította őt föl hevesebben – márpedig háborogni aztán tudott! – mint azoknak az igyekezete, akik '56-ot az 1945 előtti antibolsevizmussal hozták rokonságba. Úgy vélte, hogy ez a

rokonítás, azon felül, hogy velejéig hamis, a Kádár-rendszer ideológiájának szolgált utólagos igazolást. Ezen felül megrázta és lesújtotta őt a régi gyűlölködéseknek és a hozzájuk tartozó beszédmódnak a magyar jobboldalon történő újjáéledése. Már nagybetegen megrökönyödve figyelte, hogy az őrjöngve ismételtetett alaptalan rágalmak miként égnék rá szinte kitörölhetetlenül azokra, akik e szerencsétlen kis országban (a „szerencsétlen” jelző az én hozzáadásom) valami ígéretes újdonsággal merészkednek előhozakodni. S a legtragikusabb: halálos ágyáról, 2006 őszén, egy olyan évfordulót kellett végignéznie (az ötvenediket), ahol a „szabad” és a „magyar” összetalálkozásának eszméje szemmel láthatóan végzetes vereséget szenvedett.

Korai halála (még hetvenhét éves sem volt!) minden barátját és tisztelőjét mélyen megrendítette. De talán a szerencséjének is tekinthetjük, hogy az 1989-ben megszerzett demokratikus szabadságjogoknak azt a visszavonását, a köznépnek azt a szemérmetlen kifosztását és az értelemnek azt a cinikus megcsúfolását, amelynek országunk 2010 óta lett a színhelye és szenvedő alanya, Litván Györgynek, a legjobb nemzeti hagyományok e nemes örökösének már nem kellett megélnie.

Ha tíz évvel halála után rá emlékezünk, nem tehetünk jobbat, mint ébren tartjuk a reményt, hogy a szabad gondolat és a magyar gondolat e nehéz sorsú földön egyszer megint találkozni fog, és nemzetet formáló hatóerővé válik.